

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ



ՕՎՍԱՆՆԱ ԶԵՇԻՇՅԱՆ

ՄՄ

ԹՈՐՈՍ ՌՈՍԼԻՆԻ «ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ» ԵՒ ՆՐԱ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Զեյթունի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռագիր Հ^մ 10450) կիլիկյան մանրանկարչուծյան հռչակավոր ներկայացուցիչ Թորոս Ռոսլինի՝ մեզ հայտնի առաջին ստորագրված Ավետարանն է՝ գրված եւ ծաղկված 1256 թ. կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայում՝ Հեթում Ա. արքայի օրոք: Ավետարանը Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած այն ձեռագրերից է, որն ունի հիշատակման արժանի փրկուծյան պատմություն, եւ վերջինիս կանգնողառնանք ստորեւ:

Ձեռագրի մանրանկարները թեեւ համեմատաբար շատ չեն, սակայն հարուստ են ռոսլինյան շքեղ արվեստին բնորոշ պատկերազրական ձևերով ու զարդարանքով: 1969 թ. Վազգեն Ա. հայրապետը այն նվիրել է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին, որտեղ հայկական մանրանկարչուծյան այս գոհարը գտել է իր վերջնական հանգրվանը:

Ձեռագրի պատվիրատուն եւ ստացողը Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1221–1267 թթ.) կաթողիկոսն է: 1250–1272 թթ. Կիլիկիայում՝ հատկապես կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայում, մշակութային վերելքի ժամանակաշրջան էր, որի փայլուն ներկայացուցիչն էր Կիլիկիայի Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոսը (1221–1267 թթ.), որ արվեստների մեծ հովանավոր էր¹: Գրասեր այս կաթողիկոսն արքայի խորհրդատուն էր, նրա որդիների եւ հատկապես գահաժառանգի

¹ Տե՛ս Մ. եպս. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական մանրանկարներ, Կիլիկեան հայոց թագաւորների եւ Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի համար գրուած ձեռագրեր, «Ազգագրական հանդէս», թ. 1, 1913, էջ 61–82:

դաստիարակը²: Կոստանդինից բացի, հայ արվեստի հովանավորներ եւ մեկենասներ էին նաեւ Հեթում Ա. արքան, նրա եղբայրներ Սմբատ Գուռզաստաբլը, Հովհաննես Արքանդբայրը, Վասակ իշխանը, ինչպես նաեւ Լեւոն Բ. արքան, Կեռան թագուհին եւ Հեթում Բ.-ն³: Նրանց օրոք հայ գեղագրական եւ մանրանկարչական արվեստներն իրենց ոսկեդարն են ապրում:

Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի հովանու ներքո ստեղծագործող արվեստագետներից ամենանշանավորը Թորոս Ռոսլինն էր, որ ձեռագրեր էր նկարազարդում կաթողիկոսի եւ թագավորական տան անդամների համար (Հայոց հայրապետի հետ աշխատել էին նաեւ Ռոսլինի նախորդները՝ կիլիկյան ոչ պակաս հմուտ մանրանկարիչներ Հովհաննեսն ու Կիրակոսը):

«Ջեթումնի Ավետարանը» Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի պատվիրած մեզ հասած թվով յոթերորդ ձեռագիր Ավետարանը⁴:

Ձեռագրի հիշատակարանը 402ա էջում է, ուր նշվում է, որ Հեթում Ա. արքայի օրոք՝ Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի հրամանով է գրվել Ավետարանը: Ռոսլինը գովաբանում է Հայոց հայրապետին, իսկ իրեն անվանում «տխմար, բազմամեղ գրիչ Թորոս, մականուն՝ Ռաւսլի[ն]» (404ա)⁵: Այստեղ նա խնդրում է հիշել նաեւ եղբորը՝ Անտոնին ու ծնողներին: Նույն տեղում նկարագրվում է նաեւ, թե ինչպես է բանիմաց եւ աստվածապաշտ Կոստանդին Ա. կաթողիկոսը հանձնարարել զարդարել աստվածային այս մատյանը՝ «...որ եւ զարդարեալ ոսկով զտով եւ պատուական նիւթաւք ներքոյ եւ արտաքոյ...»⁶ (404բ):

Ռոսլինից առաջ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու համար արդեն աշխատել էին գրիչներ Կիրակոսը եւ Հովհաննեսը, որոնց Գարեգին Հովսեփյանը համարում է Թորոս Ռոսլինի ուսուցիչներ⁷: Ռոսլինը Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի պատվերով տասներկու տարվա ընթացքում ստեղծում է յոթ ձեռագիր:

² Անդ, էջ 61–82:

³ Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմութեան, Կոստանդին Ա. կաթողիկոս, պրակ Բ., Նիւ Եորք, 1943, էջ 13–36:

⁴ Տե՛ս անդ, պրակ Բ., էջ 26:

⁵ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեւոսյան, Երևան, 1984, էջ 284–286:

⁶ Անդ. այստեղ, ըստ էության, ակնարկվում է նաեւ «արտաքին» հարդարանքի, այսինքն՝ սկզբնական շքեղ կազմի մասին:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 27:

«Զեյթունի Ավետարանը» ստեղծվել է մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայոց արքունիքը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր բյուզանդական կայսրության եւ խաչակիր պետությունների հետ: Դա արտահայտվում էր ե՛ւ հագուստի, ե՛ւ նիստուկացի մեջ, որն արտացոլված է նաեւ մանրանկարչական արվեստում⁸: Կիլիկիայից արեւելք գտնվող Սեւ (կամ Սուրբ) լեռն իր նշանավոր հայկական, հունական եւ ասորական վանքերով հայ նկարիչների համար կարեւորագույն ուղիներից մեկն էր ծանոթանալու հատկապես հունական (բյուզանդական) մանրանկարչությանը, որի օրինակները գտնվում էին նաեւ Կիլիկիայի մի շարք վանական հավաքածուներում⁹: Այլ երկրների՝ առաջին հերթին Բյուզանդիայի արվեստի հետ ծանոթությունը կիլիկեցիներին հնարավորություն ընձեռեց հարստացնելու թեմատիկ տեսարանների պատկերազրույցները, իսկ պատկերազրական առանձին մանրամասներ վկայում են նաեւ նրանց՝ արեւմտյան օրինակներին ծանոթ լինելու մասին¹⁰: Այդ ամենը ձեւավորվեց հայկական բազմադարյան գեղարվեստական ավանդույթների հիմքի վրա՝ առավելագույնս պահպանելով դրանք եւ հավատարիմ մնալով ազգային տարրին:

«Զեյթունի Ավետարանը» գրված է ընտիր մագաղաթի վրա, իսկ կազմը ժամանակին հարգարված է եղել ճոխ զարդարուն ոսկերչությունամբ՝ ըստ պահպանված գամերի հետքերի. կազմողը եղել է Վարդան քահանան¹¹: Պահպանված հետագայի՝ ԺԶ.-ԺԷ. դդ. կազմի երկու երեսին (նկ. 1) պղնձյա խաչեր են՝ կենտրոնում Հիսուսի պատկերը՝ ուղեկցող գրությունամբ՝ «ՅՍ ՔՍ», վերեւում եւ ներքեւում՝ հրեշտակների, իսկ աջ եւ ձախ կողմերում՝ Տիրամոր ու Հովհաննես Մկրտչի կիսանդրիները շրջանակների մեջ, որով կազմում են «Խնդրարկուի» տեսարանը:

Ավետարանն ունի պահպանված չորս խորան, ավետարանիչների չորս պատկեր իրենց անվանաթերթերով, տասը կրճատ լուսանցքային պատկեր եւ 200-ից ավելի լուսանցազարդ ու ոսկեզօծ սկզբնատառ: Լուսանցքները հարուստ են ծաղկային եւ բուսական հարուստ զարդարանքով. տեսնում ենք ծաղկած պտղատու ծառեր, ծաղիկներ, ծաղիկներով սափոր, իսկ 167բ էջում՝ խոշոր չափերով պատկերված արմավենի՝ կախ ընկած պտուղներով:

⁸ Տե՛ս Գ. Յովսեփյան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրություններ, պրակ Բ., էջ 13–36:

⁹ Տե՛ս Ի. Драмнян, Торос Рослин, Ереван, 2000, էջ 254:

¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 254:

¹¹ Անդ, էջ 186:

Ռոսլինի խորանները արված են Հռոմկլայի դպրոցում ձեւավորված ավանդույթներով: Դրանք, ինչպես նշում է ձեռագիրը նկարագրող Արտավազդ Սյուրմեյանը, Հռոմկլայի գրչության եւ զարդանկարչական դպրոցի գեղեցկագույն նմուշներ են՝ բոլորը պատված ոսկով, կապույտ, կանաչ եւ կարմիր երանգների զմայլելի փայլով, լեփ-լեցուն թռչուններով¹²: Խորանները բաղկացած են տասներկու թերթերից, որոնցից երկուսը ներկայացնում են Եւսեբիոսի թուղթը, ութը՝ համեմատական աղյուսակները, եւս երկուսը՝ պատվիրատուի ընծայականը¹³:

Ավետարանի համեմատական աղյուսակները երկար տարիներ կորած են համարվել, առանձնացված են ձեռագրից: Գարեգին Հովսեփյանը Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոսին նվիրված իր ուսումնասիրությունյան մեջ անդադառնում է նաեւ «Զեյթունի Ավետարանին»¹⁴: Նա այստեղ արտատպել է ութ չքեղ խորան՝ Պետրոս Նազարեթ Աղամյանի սեփականությունը, որոնք նախապես պատկանել են Մարաշի մի Ավետարանի: Այդ խորանների էջերը այժմ պահվում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Փոլ Գեթթիի թանգարանում: Այսպիսով՝ Ռոսլինի պահպանված հնագույն գործը մեզ է հասել ամբողջությամբ, ինչպես մյուս ձեռագրերը, սակայն, ցավոք, մասնատված:

Պահպանվել է երկու էջով Եւսեբիոսի նամակը (3բ-4ա, նկ. 2) եւ ընծայականը (5բ-6ա, նկ. 3), որ գրված է կապույտ տառերով՝ ոսկե հենքի վրա՝ զարդարուն խորանի ներքո, ինչը Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի ստացած ձեռագրերի բնորոշ հատկանիշն է: Ընծայականում՝ կիսախորանի մեջ, հինգ ապիզականներ են՝ կենդանակերպ պատկերներով: Ընծայականի խորանները չընկալված են ծաղիկներով եւ երկրաչափական նախշերով: Եւսեբիոսի նամակը Կարպիանոսին գեղեցիկ խորանազարդերի մեջ է՝ երկու էջով՝ յուրաքանչյուրում նրանց զիմանկարները: Սյունների երկու կողմերում ծառեր են՝ վրան թռչուններ, իսկ կիսախորանների վերեւում՝ չքնաղ սիրամարգեր:

Փոլ Գեթթիի թանգարանում պահվող համեմատական աղյուսակները եւս ռոսլինյան չքեղ զարդանկարչությունից նմուշներ են, որտեղ երեւում է կիլիկյան աշխարհի զանազան թռչունների ճոխ հավաքածուն՝ ոսկու եւ նրբագեղ գույների ներդաշնակ փայլով¹⁵:

¹² Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց», կազմ.՝ Ա. արք. Սիրմէեան, հտ. Բ., Հալէպ, 1936, էջ 137 (այսուհետ՝ «Ցուցակ Հալէպի», հտ. Բ.):

¹³ Տե՛ս Մ. Դրամոյան, նշվ. աշխ., էջ 259:

¹⁴ Գ. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ, պրակ Բ., էջ 13–36:

¹⁵ Տե՛ս «Ցուցակ Հալէպի», հտ. Բ., էջ 138:

«ՉԵՅԹՈՒՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ»,
Մատենադարանի Հ^մ 10450 ձեռագիր



Նկ. 1. Ձեռագրի կազմի Ա. փեղկը



Նկ. 2. Էջ 3բ, Եվսեբիոսի նամակը Կարախանոսին





Նկ. 4. էջ 195ր, Դուկաս ավետարանիչ



Նկ. 5. էջ 312ր, Հովհաննես ավետարանիչ



Նկ. 6. Հովհաննես ավետարանիչ, Աթոս լեռան
Դիոնիսոսի վանք, ձեռագիր Հ^ա 12, էջ 171ր



Նկ. 7. էջ 8ա, Մատթեոսի Ավետարանի տիտղոսաթերթ



Նկ. 8. Մարկոս ավետարանիչ, Բարձրբերդի
1248 թ. Ավետարան (103բ, Անթիլիաս, Հ^մ 8)



Նկ. 9. Էջ 392ա, Խաչակիր Քրիստոս



Նկ. 10. էջ 198բ, Ավետույ

Բյուզանդիայի հետ մշակութային հարաբերություններն արտահայտված են նաեւ «Զեյթունի Ավետարանում»: Այստեղ առկա է արեւմտյան որոշակի ազդեցություն, մասնավորապես նկատելի են հայ-ֆրանսիական գեղարվեստական առնչությունները, որոնք ի հայտ են գալիս կիլիկյան ԺԳ.-ԺԴ. դարերի արվեստում եւ հատկապես Թորոս Ռոսլինի մանրանկարչության մեջ, որի վերաբերյալ գրում է Լ. Չուգասյանն իր ուսումնասիրության մեջ¹⁶: Ոսկին եւ մուգ կապույտ գույնը գերակշռում են Ավետարանի պատկերազարդ էջերում, ինչպես նաեւ Ռոսլինի ողջ արվեստում: Ավետարանիչների պատկերներն արված են մեծագույն վարպետությամբ եւ ներդաշնակ գույներով, աննկարագրելի գեղեցիկ: Ավետարանիչների դեմքերը եւս կրում են ժամանակի մանրանկարների շունչը: Միեւնույն ժամանակ դրանք առնչություններ ունեն բյուզանդական մանրանկարչության հետ:

Մատթեոսը պատկերված է ոսկե հենքի վրա՝ խորհելիս (7բ)՝ ձախ ձեռքը այտին, աջը՝ դրված ծնկին: Ավետարանչի այս դիրքը Ռոսլինը կիրառում է նաեւ մյուս ձեռագրերում՝ մասնավորապես 1262 թ. Բալթիմորի Ավետարանի (Հ^{մբ} 539) Մատթեոսի եւ 1262 թ. Երուսաղեմի Ավետարանի (Հ^{մբ} 2660) Մարկոսի կերպարներում¹⁷: Ավետարանչի այս տիպը տարածված է բյուզանդական արվեստում: Սեղանին տեսնում ենք ձկնակերպ գրակալ, ձեռագիրը գրելու, կոկելու պարագաներ:

Մարկոսն ու Ղուկասը պատկերված են գրելիս (123բ եւ 195բ, նկ. 4): Գրելու պահին ներկայացվող ավետարանչի կերպարը տարածված էր ԺԱ. դարի Անիի մանրանկարչական դպրոցում, ԺԲ. դարի կիլիկյան գրքարվեստում եւ իր հաճախակի կիրառումն է գտնում նաեւ ԺԳ. դարում Հռոմկլայում¹⁸:

Հովհաննեսը ներկայացված է խորհելիս՝ գլուխը հենած զգեստի ծայրով ծածկված ձեռքին, որով նաեւ մագաղաթի երկար թերթն է պահում (312բ, նկ. 5): Պատկերազարդական այս ձեւը հանդիպում է նաեւ հունական եւ լատինական ձեռագրերում, իսկ դեմքի մշակումը հիշեցնում է 1249 թ. Հռոմկլայում Կիրակոսի նկարազարդած ձեռագրի՝ ավետարանիչների պատկերները (ՄՄ 7690)¹⁹: Միայնակ է՝ առանց

¹⁶ Տե՛ս Լ. Chookasjian, L'Art Occidental, L'Art Francais et la Miniature armenienne du XIIIe Siecle, L'Eglise Armenienne entre Grecs et Latins, Paris, 2009, էջ 108:

¹⁷ Տե՛ս Լ. Chookasjian, L'Oeuvre de Toros Roslin et l'Enluminure Byzantine, Revues des etudes armeniennes, t. 28, Paris, 2001–2002, էջ 399–424:

¹⁸ Տե՛ս Լ. Izmaylova, La miniature armenienne, Moskow, 1979, ill. 57, 76, 89, 91, 93. Լ. Chookasjian, L'Oeuvre de Toros Roslin et l'Enluminure Byzantine, էջ 412:

¹⁹ Տե՛ս Լ. Chookasjian, նշվ. աշխ., էջ 411:

Պրոքորոնի, ինչը հատկապես տարածված էր բյուզանդական ձեռագրերում, օրինակ՝ Աթոս լեռան Դիոնիսոսի վանքում պահվող Հ^մ 38, Հ^մ 12 եւ այլ ձեռագրերում²⁰։ ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերին պատկանող այս ձեռագրերում Հովհաննես ավետարանիչը պատկերված է միայնակ՝ խորհելիս, իսկ թիկնոցով ծածկված ձեռքերով պահում է Ավետարանը, որը, տվյալ դեպքում, գրքի, ոչ թե գալարակի տեսքով է (տե՛ս Հ^մ 12 ձեռագիր, 171բ էջ, նկ. 6)։

Ավետարանիչների պատկերները մեծավ մասամբ պահպանում են Հռոմկլայի դպրոցում ձեւավորված, մասնավորապես Ռոսլինի ուսուցիչների՝ Հովհաննեսի եւ Կիրակոսի ընդունած տիպերը²¹։ Նկատում ենք նմանություններ Անթիլիասում պահվող՝ 1248 թ. Բարձրբերդի Ավետարանի (Հ^մ 8, գրիչ եւ հավանաբար նկարիչ՝ Կիրակոս, գրչության վայր՝ Հռոմկլա) ավետարանիչների, օրինակ՝ Մարկոս ավետարանչի պատկերի հետ (103բ, նկ. 8)՝ ոճի, դիմագծերի, արտահայտչականության հասնելու, ինչպես նաեւ միջավայրի ձեւավորման եղանակների միջեւ։ Սերտ աղերսներ ենք գտնում նաեւ հիշյալ Ավետարանի եւ «Զեյթունի Ավետարանի» խորանների, կիսախորանների եւ ընծայականների ձեւավորման միջեւ (11բ էջի ընծայականը)։

Ավետարանիչների՝ Ռոսլինի կերտած պատկերագրության հիմքում ընկած են նաեւ Կիրակոսի ծաղկած՝ Դուբլինի Չեսթեր Բիթթի գրադարանի Հ^մ 558 (ԺԳ. դ., Հռոմկլա, ստացող՝ Կոստանդին Ա. կաթողիկոս) եւ Մատենադարանի Հ^մ 7690 Ավետարանների ավետարանիչների տիպերը, որտեղ Մատթեոսը եւ Դուկասը ներկայացվում են գրելիս, իսկ Մարկոսը՝ ներհայեցողության պահին²²։

Հռոմկլայի նկարիչները, փաստորեն, նույն ավանդույթների կրողն են. այստեղ զարգացել է մի արվեստ, որ փոխանցվել է մի ձեռագրից մյուսը, մի նկարչից՝ մյուս նկարչին²³։ Ռոսլինը շարունակում է իր նախորդների գեղանկարչական ավանդները՝ միաժամանակ նորարարություններ մտցնելով եւ կատարելագործելով դրանք։

Անվանաթերթերում եւս Ռոսլինը հետեւում է Հռոմկլայի գրքարվեստի դպրոցում ԺԳ. դ. արդեն վերջնականորեն ձեւավորված ու

²⁰ Տե՛ս “The Treasures of Mount Athos”, vol. I, Athens, 1974, պատկեր 92, էջ 95 եւ պատկեր 35, էջ 61։

²¹ Տե՛ս II. Драмнян, նշվ. աշխ., էջ 260։

²² Տե՛ս S. Agemian, Manuscripts Armeniens Enlumines du Catholicosate de Cilicie, Antelias-Liban, 1991, էջ 12։

²³ Տե՛ս անդ, էջ 13

Հաստատված ավանդույթներին: Անվանաթերթերի գլխատառերը Ռոսլինը կազմում է ավետարանիչների խորհրդանիշներով, իսկ շարադրանքի տողերը՝ զարդատառերով: Այս էջերի զարդանախշերը, ինչպես եւ ողջ ձեռագրի զարդային հարդարանքը, աչքի են ընկնում պատկերների բազմազանությունը, հարուստ երեւակայությունը եւ բազմերանգությունը (նկ. 7):

Կիսախորանները զարդարում են թռչուններ, ծառեր եւ բուսական տարրեր: Սկզբնատառերը մեծադիր են, ներդաշնակ գույներով՝ մարդագիր, կենդանագիր, վիշապագիր եւ թռչնագիր: Զեռագիրը զարդարված է բազմաթիվ գունագեղ, տարբեր չափերի լուսանցանախշերով եւ գլխատառերով, որոնցից հատկապես ուշագրավ է 23-ը էջինը, որտեղ «Զ» գլխատառը ներկայացնում է պարանոցներով իրար փաթաթված երկու սիրամարդի անչափ զգայական մի պատկեր: Նման սիրամարդեր Ռոսլինը պատկերել է նաեւ նույն Ավետարանի 3-ը՝ Եսեբիոսի նամակը ներկայացնող էջի կիսախորանի վերեւում (տե՛ս նկ. 2): Այսպիսի գլխատառեր հանդիպում ենք Ժ. Գ. Հռոմկլայի մանրանկարչություն մեջ:

Զեռագրում առկա են թռչնային լուսանցազարդեր, տաղավարիկներ, ծառեր, նաեւ աքաղաղի պատկեր (188ա)՝ Պետրոսի ուրացման տեսարանի կրճատված տարբերակը: Մեկ այլ լուսանցքի մի մանրանկար ներկայացնում է փոքր խաչազարդ տաճար եւ ներսում Պետրոս առաքյալին՝ ձեռքին բանալի բռնած (66բ): Նույն կերպով «Ընծայումն տաճարին» տեսարանը Ռոսլինը ներկայացնում է տաճարի պատկերով, որտեղ դրված է սեղան, վրան՝ ոսկեզօծ գիրք, ներքեւում՝ զույգ տատրակներ: Վերջինս բնորոշ է հայ արվեստին՝ սկսած ԺԲ. դարից, Ժ. Գ. Կիլիկյան մանրանկարչությանը, օրինակ՝ Կիրակոսի ձեռագրերին (ՄՄ 7690, էջ 99բ)²⁴, հատկապես Ռոսլինի արվեստին, իսկ հետագայում արդեն տեսնում ենք նաեւ Սարգիս Պիծակի ձեռագրերում:

«Զեյթունի Ավետարանը», ի տարբերություն Ռոսլինի այլ գործերի, տերունական մեծադիր մանրանկարներ չունի, բայց մի քանի լուսանցապատկերներ արժանի են ուշադրության: Հովհաննեսի Ավետարանի վերջնամասում՝ լուսանցքի վրա, նկարված է Հիսուս (էջ 392ա, նկ. 9)՝ կատարյալ գեղեցիկ, խոշոր ու ծանր խաչը կրելիս, ինչպես հաճախ տեսնում ենք այս դարի այլ ձեռագրերում: Բյուզանդական արվեստում եւս հանդիպում ենք նման պատկերներին՝ «Փրկիչը՝ խաչը ուսին» («Հիսուս՝ խաչընդուս») կամ «Խաչակիր Քրիստոս» անվանումներով,

²⁴ Стн В. Казарян, С. Манукян, Матенадаран, том 1, Москва, 1991, էջ 103–104:

սակայն այստեղ նա հիմնականում ուղեկցվում է այլ՝ օգնող մարդկանց կերպարներով, իսկ միայնակ խաչը կրող Հիսուսի կերպարն առավել քիչ է հանդիպում²⁵:

Մեր նկարիչները «Ավետումը» հաճախ են ներկայացնում լուսանցքում՝ մի էջում պատկերելով Գաբրիել հրեշտակապետին, դիմացի էջում՝ Մարիամին: «Զեյթունի Ավետարանում» հրեշտակը լուսանցքում է, իսկ Մարիամը բնագրի «Ե» գլխատառի մեջ է պատկերված (198բ, նկ. 10), ինչը յուրահատուկ մոտեցում է: Նման մի «Ե» գլխատառ է առկա 212բ էջում, որը ներկայացնում է Հիսուսին՝ ձեռքին պահած բացված գալարակ, իսկ գլխավերելում աղավնի է՝ Սուրբ Հոգին: Մարդագրերն արդեն տարածված երեւույթ էին ԺԳ. դարում²⁶: ԺԱ. դարից սկսած՝ այսպիսի մարդագրերը հաճախ օգտագործել են հույն ծաղկողները: Երբեմն նույնիսկ մի քանի մարդապատկերներ միասին կազմում են գիր եւ որոշակի տեսարան ներկայացնում, օրինակ՝ «Ծնունդ» կամ «Մկրտություն»²⁷:

Ավետարանի զարդերն իրենց կրկնօրինակը չունեն: Ճոխ երեւակայությամբ օժտված կիրիկյան հռչակավոր նկարիչը միշտ խուսափել է միօրինակություններից՝ առաջ բերելով պատկերազրական եւ զարդային նոր ձեւեր ու գաղափարներ:

* * *

Ձեռագրի հետագայի հիշատակարաններում պահպանվել են Ավետարանի ճակատագրին վերաբերող հետաքրքիր տեղեկություններ: Հիշատակվում են խաչատուր կաթողիկոսի²⁸ եւ Մարաշի մոտ գտնվող Ֆուրնոս²⁹ (Ֆունուզ, Ֆունուս կամ Ֆունոնոս) բնակավայրից Գրիգոր

²⁵ Տե՛ս L. Chookasjian, L' Art Occidental, L' Art Francais et la Miniature armenienne, էջ 111:

²⁶ Տե՛ս Ս. Տէր-Ներսէսեան, Թորոս Ռոպին եւ Չէթունի Աւետարանը, «Շողակաթ», Կ. Պոլիս, թ. 6, 1952, էջ 139–141:

²⁷ Անդ, էջ 141:

²⁸ Հավանաբար նկատի ունի Խաչատուր Գ. Գաղատացուն՝ 1657–1674 թթ.:

²⁹ Ավան Կիրիկիայում Հայեայի (Աղանայի) նահանգի Մարաշի գավառում, Չէթունի գավառակում, Չէթունից 25–30 կմ հարավ-արեւմուտք. տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ.՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. 5, Երևան, 2001, էջ 525: Հետաքրքիր է, որ կիրիկյան մեկ այլ հռչակավոր Ավետարանի՝ ՄՄ Հ^Պ 197-ի հետագա հիշատակարաններից եւս (էջ 164բ) տեղեկանում ենք, որ այն 1590 թ. պահվել է Ֆոնուզում՝ քահանա Մարտիրոսի եւ իր կողակցի մոտ. տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեոսյան, Երևան, 1984, էջ 606: Փաստորեն, այս բնակավայրը դարերի վեր աչքի է ընկել ազգասեր ու եկեղեցանվեր հոգևոր առաջնորդներով, որոնք ամեն գնով պահպանել են մեր բարձրարժեք ձեռագրերը՝ կիրիկյան գրքարվեստի գանձերը:

երեց կազմողի անունները՝ ԺԶ.-ԺԴ. դդ. (406ա-406բ): 406բ էջում տրվում է մեկ այլ՝ վերջին ստացող Մահտեսի Հակոբի անունը: Նա գրում է, որ երկար ժամանակ փափագել էր մի մեծածախ Ավետարան գնել: Պատմում է, թե ինչպես Փուրնոս քաղաքն ավերվեց եւ թալանվեց անօրենների ձեռքով, իսկ ժողովուրդը ստիպված էր վաճառել ամբողջ ունեցվածքը՝ արծաթեղեն, ոսկեղեն, իսկ նրանք, որ դրամ չունեին, որ թուրքերին տային, ծեծի էին ենթարկվում, բանտ նետվում, մինչեւ հուսահատվում էին եւ ուրանում հավատքը: Եւ ստիպված վաճառում էին նույնիսկ եկեղեցու սպասքն ու ունեցվածքը, այդ թվում նաեւ՝ թանկարժեք ձեռագրեր:

Մեկն էլ այս Սուրբ Ավետարանն էր, որ բերեցին Փուրնոսցի Տեր Հակոբ եպիսկոպոսը ու Ստեփաննոս քահանան եւ վաճառեցին Մահտեսի Հակոբին՝ 460 Ֆլորինով: Վերջինս գնեց այս Սուրբ Ավետարանը՝ պահ տալով Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Եւ այլեւս ոչ ոք իշխանություն չունեւ այս Ավետարանը եկեղեցուց դուրս հանելու կամ վաճառելու: Նա խնդրում է լավ պահել Ավետարանը, կարգաւ օրհնանքով, չբացել ավելորդ անգամ, փայփայել այս սրբությունը, որ հասել է արքաների ժամանակաշրջանից եւ հրաշալի պահպանվել (407ա-407բ):

Հիշատակարանում չի նշվում, թե Փուրնոսից ուր են տանում Ավետարանը, որտեղ է գտնվում այդ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Սակայն, հավանաբար, հիշատակվածը առավել խոշոր կենտրոն էր, քան Փուրնոսը, եւ գտնվում էր վերջինիս մոտ: Դա կարող էր լինել կա՛մ Զեյթունը, որն անմիջականորեն մոտ էր Փուրնոս բնակավայրին, կա՛մ Մարաշը՝ Մարաշ շրջանի (որի մեջ նաեւ Զեյթունն էր մտնում) նույնանուն կենտրոնը: Ընդ որում, ե՛ւ Մարաշում, ե՛ւ Զեյթունում կային Ս. Աստվածածին նվիրված եկեղեցիներ³⁰:

Եւ քանի որ Ավետարանը հայտնի է որպես «Զեյթունի Ավետարան», առավել հավանական է Զեյթունի տարբերակը: Մ. Տեր-Մովսիսյանը եւս հայ արքաների եւ Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի պատվիրած ձեռագրերին վերաբերող աշխատության մեջ Ավետարանը կոչում է «Զեյթունի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու Ավետարան»³¹:

Սակայն ձեռագրի հետագայի հիշատակարանում կարդում ենք մի շարք հարձակումների մասին, որոնք տեղի են ունեցել հենց Մարաշում: Դրանցից մեկում գրված է, թե ինչպես է Ազիզ փաշան 1863 թ.

³⁰ Տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 5, էջ 188:

³¹ Մ. եպս. Տեր-Մովսիսեան, Հայկական մանրանկարներ, էջ 64:

օգոստոսի մեկին գալիս Մարաշ 20.000 զորքով. շատերն են կոտորվում, սակայն ձեռագիրը պահպանողներն անվնաս են մնում (408ա): Այնուհետև հիշատակվում է էհմատ փաշայի անունը, որի 14.000-անոց զորքի հարձակումից հարյուր հայ է կոտորվում, իսկ ինքը՝ փաշան, կորցնում է ութ հարյուր կամ հազար մարդ: Եւ կրկին ձեռագիրը պահպանողներն անվնաս են մնում:

Նույն էջում հիշատակվում է նաեւ Ղուրշուտ փաշայի 1859 թ. հարձակման մասին, որը, սակայն, չի կարողանում Ղուլավուզի ձորն անցնել: Վեց օր կռվից հետո, միեւնույն է, Ավետարանն ու այն պահպանողները փրկվում են³²: Ժողովուրդը իզուր չէ «Զեյթունի Ավետարանին» փրկչական ուժ վերագրել եւ նույնիսկ անվանել «Պատերազմի Ավետարան»:

Փաստորեն՝ ԺԹ. դարում Ավետարանը պահվել է Մարաշում: Այսինքն՝ կարող ենք ասել, որ Ավետարանը հենց Մարաշ է տեղափոխվել Ֆուրնոսից, սակայն չի բացառվում նաեւ, որ հետագայում արդեն այն Մարաշից տեղափոխեին Զեյթուն, որտեղ, ըստ պահպանված տեղեկությունների, Զեյթունի իշխանական տներից մեկը՝ Սուրենյան-Բասիլոսյան իշխանների սեփականությունն է դարձել: Այդուհանդերձ՝ Թորոս Ռոսլինի արվեստի գիտակ Ի. Դրամբյանը կարծում է, որ այդ իշխանները որեւէ հիշատակություն կթողնեին ձեռագրի էջերից մեկում, եւ այդ իշխաններին պատկանած Ավետարանն ամենեւին էլ «Զեյթունի Ավետարան» անունով հայտնի 1256 թ. ձեռագիրը չէ, այլ մեկ այլ Ավետարան, որ երկար տարիներ պահվել է Զեյթունում, սակայն նրա հետագա ճակատագիրն անհայտ է³³: Մեզ հասած «Զեյթունի Ավետարանը», ըստ նրա, պահվել է այդ ժամանակ Մարաշում, եւ ավելի ճիշտ կլինի այն «Մարաշի Ավետարան» անվանել: Սակայն պատմությունը, որ մեզ է հասել ականատեսների միջոցով, հարկ ենք համարում հիշատակել՝ անկախ նրանից՝ ձեռագիրը կկոչվի «Զեյթունի Ավետարան», թե՞ «Մարաշի»:

* * *

Ավետարանը, ըստ պահպանված տեղեկությունների, երկար տարիներ մնացել է Զեյթունում, եւ ամեն ինչ արվում էր, որ այնտեղից դուրս չհանվեր: Արտավազդ Սյուրմեյանը ձեռագիրը նկարագրելիս տալիս է

³² Տե՛ս «Յուգակ Հալեպի», հուն. Բ., էջ 142:

³³ Տե՛ս И. Драмбян, նշվ. աշխ., էջ 188–189:

ներառաբար պատմությունը³⁴։ Վերջինս մեկն է Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած հայերեն ձեռագրերից, որը, հայ ժողովրդի նման, անցնելով կոտորածի ու արհավիրքի միջով, գոյատևել է մինչ օրս։ Ավետարանի փրկության ուղագրավ պատմությունը 1936 թ. օգոստոսի 1-ին Արտավազդ Սյուրմեյանին ուղղված մի նամակում պատմել է մարաշի բանասեր-բժիշկ Հարություն Տեր-Ղազարյանը³⁵։

Ըստ այդ պատմության՝ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու համար գրված հոյակապ այս Ավետարանն անորոշ ժամանակներից ի վեր եղել է Զեյթունի բերդատեր իշխաններից Սուրենյան-Բասիլոսյան տան սեփականությունը։ Թուրքական սահմանադրության հռչակումից հետո այդ տան իշխաններից Ասատուր աղան, Զեյթունի ժողովի պնդմամբ, ստիպված էր Ավետարանը հանձնել Միջնաբերդի եկեղեցու թաղականությանը, որի մշտական ատենապետն էր։ Ս. Աստվածածին եկեղեցու Մկրտության խցի հյուսիսային պատի մեջ գաղտնի խորշ են բացում, երկաթե սնդուկի մեջ դնելով Ավետարանը, վրան երկու կողպեք են դնում, որոնցից մեկի բանալին Ասատուր Սուրենյանի մոտ էր պահվում, մյուսը՝ եկեղեցու թաղականության անդամների։ Այսպես ամուր եւ առանձնահատուկ ջերմ գուրգուրանքով պահվում էր Բարձրբերդցու Ավետարանը, որը միայն ականավոր այցելուները կարող էին տեսնել։

1915 թ. սկսվում է Զեյթունի ընդհանուր գաղթը։ Այդ գաղթի ժամանակ Ասատուր իշխան Սուրենյանը եւ Հայկ Ասմեյանն իրենց ընտանիքներով, որ միջնաբերդի ներսում էին, զերծ են մնում կոտորածից։ Սուրենյան-Բասիլոսյան իշխանն Ավետարանն իր մոտ էր պահում։ Երբ Զեյթունն ամբողջովին ամայանում է, թուրքական կառավարությունը, Ասատուր իշխանին եւ Հայկ Ասմեյանին իրենց ունեցվածքով Մարաշ բերելով, գերմանական հիվանդանոցի մոտ հայերի երկու ընդարձակ տներ է հատկացնում բնակության համար՝ միեւնույն ժամանակ խոստանալով, որ մինչեւ պատերազմի վերջը պիտի մնան Մարաշում։

Այդ ժամանակ Մարաշն արդեն դատարկվել էր հայությունից։ Ասատուր իշխանը եւ յուրայինները 1915 թ. ձմռանը տեղափոխվում են Մարաշ։ 1916 թ. գարնանը Թալեաթից եկած ծածկագիր հեռագիրը հրահանգում էր՝ Սուրենյան-Բասիլոսյան իշխանական ընտանիքը Մարաշից քշել դեպի Դեյր-էլ-Զոր։ Մարաշի մյուլթասարըֆ Իսմայիլ Քեմալի բարեկամը

³⁴ Տե՛ս «Ցուցակ Հայկի», հուն. Բ., էջ 136–137։

³⁵ Տե՛ս անդ, էջ 136։

լինելով՝ Հարություն Տեր-Ղազարյանը, իմանալով այս մասին, վերջինիս խնդրում է մի քանի օրով հետաձգել գաղթի հրամանը: Հենց այդ երեք օրվա ընթացքում նա ամեն գնով փորձում է Ասատուր իշխանին համոզել Ավետարանը հանձնել իրեն՝ լուր նրա հոյակապ մանրանկարչությունը դիտելու եւ անմիջապես վերադարձնելու համար:

Երկար համոզելուց հետո Հարություն Տեր-Ղազարյանին վերջապես հաջողվում է Ավետարանը վերցնել իշխանից եւ որոշ ժամանակով անհետանալ՝ այն փրկելու նպատակով: Այսպիսով՝ Զեյթունի հինավուրց իշխանական տունը գաղթի ժամանակ ոչնչացվում է Դեյր-էլ-Ջորի ճանապարհին, իսկ Բարձրբերդցու սքանչելի Ավետարանը մնում Մարաշում եւ փրկվում³⁶:

1920 թ. Մարաշի հերոսամարտի ժամանակ, ըստ Հարություն Տեր-Ղազարյանի, իր տնից միայն այս Ավետարանն է փրկվել. մնացած իրերը, ողջ գույքը դարձել են հրո ճարակ: Սակայն նա նշում է, որ այդ պահին սրտում գոհունակություն է եղել՝ «...թէ ազգային թանկարժէք մի հնութիւն գոնէ այդ վայրագ կոտորածին զոհ չգնաց...»³⁷:

Մի քանի օր անց Փրանսիացիները լքում են Մարաշը. Հարություն Տեր-Ղազարյանը (քույրերի հետ միասին), միայն Ավետարանը վերցնելով, քաղաքից դուրս են գալիս՝ Փրանսիացիներին միանալու համար, սակայն արդեն շատ ուշ էր: Ավետարանը քրոջ շալակից ընկել էր գետնին. վերցնել այդ թանկարժէք ծանրությունը եւ գնդակների տարափի տակ փախչել՝ Ֆիզիկական կարողությունից վեր էր³⁸: Բարձրբերդցու Ավետարանն ականատես եղավ այդ զարհուրելի ջարդին: Քէմալը գրավեց Մարաշը, հայությունը գերի ընկավ. Մարաշում մնացած հայերի համար ստրկական անտանելի կյանք սկսվեց:

Այս դեպքերից հետո մի թուրք ներկայանում է Մարաշի այդ ժամանակվա հայոց առաջնորդին՝ Խաչատուր վարդապետ Տեր-Ղազարյանին, եւ նրան հանձնում Ավետարանը՝ ասելով, որ կրկնվող երազներում իրեն հանձնարարվել էր անմիջապես այս գիրքը հանձնել Էրմէնի Մուրախասին: Եւ ահա այդ երազներին հետեւելով՝ նա բերել էր Ավետարանը: Խաչատուր վարդապետը, 22 մեծիտ տալով թուրքին, ազատում է Բարձրբերդցու ազգային հոյակապ գանձը³⁹: Փաստորեն՝ Ավետարանն իր հանգրվանն է գտնում Մարաշում:

³⁶ Տե՛ս «Յուցակ Հալեպի», հտ. Բ., էջ 137:

³⁷ Տե՛ս անդ:

³⁸ Անդ:

³⁹ Տե՛ս «Յուցակ Հալեպի», հտ. Բ., էջ 137:

* * *

Ահա թե ինչպիսի դժվարին, տառապանքով լի ճանապարհ է անցել հայկական մանրանկարչության մեծագույն վարպետ Թորոս Ռոսլինի առաջին թվագրված ձեռագիրը՝ «Զեյթունի Ավետարանը», որն իր մանրանկարչական արվեստով, ձևերի կատարելությամբ, ներդաշնակ գույների եւ ոսկու համադրությամբ ու պատմական արժեքով իրավամբ դասվում է հայ միջնադարյան արվեստի գլուխգործոցների շարքը:

РЕЗЮМЕ

«Зейтунское Евангелие» — первое известное нам Евангелие, подписанное знаменитым киликийским миниатюристом Торосом Рослином, написанное и расписанное в Ромкла в 1256 году. Заказчик и получатель рукописи — Католикос Костандин I Бардзбердци.

Рукопись расписана многочисленными маргинальными орнаментами и изображениями, которые присущи искусству Тороса Рослина. Здесь, в частности, в изображениях Евангелистов и оформлении заглавных листов знаменитый миниатюрист остается верным иконографическим типам, разработанным своими предшественниками Ованнесом и Киракосом в школе Ромкла в XIII веке. Продолжая художественные традиции своих предшественников, Торос Рослин вносит нововведения и совершенствует их.

«Зейтунское Евангелие» — одна из рукописей, прошедших через тяжелые испытания Геноцида армян и имеющих интересную историю спасения. Согласно сохранившимся воспоминаниям, долгое время рукопись хранилась в княжеском доме Суренян-Басилосян в Зейтуне. В 1915–1916 годах Евангелие с князем нашли убежище в Мараше, когда зашифрованная телеграмма Талеата приказывала выслать княжескую семью из Мараша в Дейр-эз-Зор. Узнав об этом, Марашский врач Арутюн Тер-Казарян делает все, чтобы взять у князя Асатура Евангелие и хранить его у себя во имя спасения рукописи.

Несмотря на это, во время марашской резни 1920 года, Евангелие теряется и только через некоторое время появляется вновь, когда один турок передает его за деньги армянскому духовному предводителю Мараша, рассказав, что в повторяющихся снах ему было велено немедленно вернуть армянам найденное им Евангелие.

Долгое время Евангелие хранилась в Армянском Патриархате Константинополя, а в 1969 году Католикос Всех Армян Вазген I привез его в Ереван и подарил Матенадарану им. Месропа Маштоца.

SUMMARY

The Zeytun Gospel is the first Gospel known to us, written and painted by the famous Cilician miniaturist Toros Roslin in Hromkla, in 1256. The customer and the beneficiary of the manuscript was Catholicos Constantine I of Bardzraberd.

The manuscript is illustrated with numerous marginal ornaments and images, inherent in Toros Roslin's art. Here, particularly in the images of Evangelists and in the design of title pages, the famous miniaturist stays true to iconographic types developed in the school of Hromkla in the 13th century by his predecessors Hovhannes and Kirakos. Continuing the artistic traditions of his predecessors, Toros Roslin introduces innovations and perfects them.

The Zeytun Gospel is one of the manuscripts that have gone through hard trials of the Armenian Genocide, and have an interesting story of salvation. According to survived memories, the manuscript was kept for a long time in Zeytun, in Surenyan-Basilosyan princely house. In 1915–1916, the Gospel and the prince found refuge in Marash, when Taleat's coded telegram ordered to deport the princely family from Marash to Deir Al-Zor. Learning about this, Harutyun Ter-Ghazaryan, a doctor from Marash, did his best to ask prince Assatour for the Gospel for the sake of saving the manuscript.

In spite of it, the Gospel was lost during the Marash massacres of 1920 and appeared again only after a while, when, for money, a Turk handed it over to the Armenian spiritual leader of Marash, saying that he kept having dreams, in which he was told to immediately return the Gospel he had found to the Armenians.

For a long time, the Gospel was kept in the Armenian Patriarchate of Constantinople, and in 1969, the Catholicos of All Armenians Vasken I brought it to Yerevan and presented to Matenadaran (manuscript library) named after Mesrop Mashtots.

